

A közös múlt nyomában

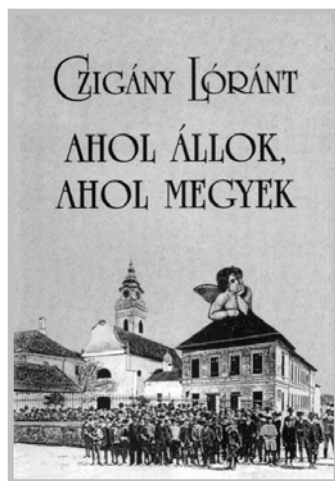
CZIGÁNY LÓRÁNT: AHOL ÁLLOK, AHOL MEGYEK

Az emlékirat, az önéletrajz mindig is nagy szerepet töltött be a magyar irodalomban, elbeszélő irodalmunk és próza nyelvünk egyik forrásvidéke, különösen az erdélyi emlékirók (Árva Bethlen Kata, Bethlen Miklós, Tótfalusi Kis Miklós, Kemény János fejedelem és mások) műveiben, amelyek egyszerre adtak képet az emberi személyiség kialakulásáról, változásairól és a történelem menetéről az emlékiró személye körül. Az önéletírás hagyománya azóta is folyamatosan fennmaradt, a múlt század második felében Pulszky Ferenc és Teleki Sándor, a két világháború között Szomory Dezső, Szabó Dezső, Illyés Gyula és Remenyik Zsigmond, a közelmúlt irodalmából pedig Déry Tibor, Németh László, Vas István műveiben. Ezek a művek maguk is egyszerre adnak kortörténetet és beszélnek el, akár regényes formában, az írói személyiség fejlődéstörténetét.

Czigány Lóránt új könyve (amelynek a Kortárs című folyóiratban közre adott részletei nyomán írója 1997-ben a folyó-

irat díját kapta) ennek a nagy múltú és gazdag memoárhagyománynak a nyomvonalán halad, és a műfaj „poétikája” tekintetében talán csak abban különbözik elődeitől, hogy mindig érezhető az emlékiróban megbúvó filológus, aki arra törekszik, hogy történeti-művelődéstörténeti „céduláit” is valamiképpen beépítse a memoár szerkezetébe. Ez a törekvése általánosságban sikerrel jár, és hozzájárul ahhoz, hogy az író „magyarországi tanulóéveinek” krónikájából színes korrajz legyen, amelyben egy egész nemzedék (az úgynevezett „ötvenhatos nemzedék”: az én nemzedékem) ráismerhet saját tanulóéveire.

Az önéletrajzi beszámoló Czigány Lóránt születésétől: 1935 nyarától a levett forradalmat követő meneküléséig: 1956 novemberéig mutatja be az író élettörténetét, egyszersmind ennek a két évtizedes mozgalmas és hányatott történelmi korszaknak az eseménytörténetét. Méghozzá szüntelenül (és indokoltan) megbontva az elbeszélés folyamatosságát, egyszer visszahátrálva korábbi történelmi időszakokba, például a szülőváros: Sátoraljaújhely társadalmi viszonyainak és kulturális atmoszférájának felidézése során, máskor előreszaladva az időrendben, az író emigrációs: angliai és amerikai tapasztalatainak felvilágosításában. A személyes önéletrajz és a történelmi beszámoló mindezek ellenére lényegileg szigorú időrendben halad, ez teszi alkalmassá arra, hogy hitelesen világítsa meg több mögöttünk lévő korszak: a második világháború, az 1945–1948-as koalíciós idők, majd a sztálinista kommu-

Kortárs Kiadó
Budapest, 1998
1200 Ft

nizmus diktatórikus súlya alatt sínylődő „ötvenes évek” és végül a váratlanul, szinte csodaszerűen bekövetkezett ötvenhatos forradalom eseményvilágát és lelki történetét. Ennek során három vidéki magyar város: Gyöngyös, Sátoraljaújhely és Szeged jellegzetes karakterét is megrajzolja: ezek Czigány „magyarországi tanulóéveinek” színterei, otthonai és műhelyei.

A korrajz keretében való nemzedéki élmények és tapasztalatok jelennek meg, így a második világháború szorongató évei, az író apja ekkor mint tartalékos tiszt a keleti megszállt területen teljesített szolgálatot, a nyilas rémuralom, a kényszerű módon, a visszavonuló hadsereggel együtt nyugatra menekülő családok hányattatása, a koalíciós idők vidéki politikai küzdelmei, a „fordulat évét” követő irracionális és embertelen világ, az 1953-as, Nagy Imre első kormányzati ciklusához fűződő politikai „olvadás”, Rákosi 1955-ös visszatérése a teljes hatalomba, a szovjet kommunista párt huszadik kongresszusát követő újabb enyhülés, amely már az ötvenhatos forradalom kirobbanását készítette elő, végül maguk a viharos forradalmi napok, amelyek minden bizonnyal nemzedékünk legnagyobb személyes történelmi élményei voltak.

Mindezzel együtt, a tankönyvekből ismerős történelmi események medrében ott lüktet a reménykedő és megcsalatott, előre jutni kívánó és megalázott ország élete. Czigány emlékiratának érdeme, hogy ennek a kétévtizedes történelemnek az ábrázolását nem igazítja hozzá a rendszerváltozás után megjelenő sarkos ítéletekhez, például annak a radikális közelmúlt-kritikának a követelményeihez, amely utólag igen határozott bírálatot mond a kommunista korszak jelenségeiről és túlélőiről. Ez a radikális bírálat nem egyszer olyan embereknek a fellépésével függ össze, akik korábban éppen a „kemény” avagy a „puha” diktatúra kiszolgálói és haszonélvezői voltak. Czigány nem tarto-

zott közéjük, ezért megengedhette magának az árnyalt és méltányos ítélkezést, és felidézhetett olyan, esetleg saját kezűleg fogalmazott szövegeket is, amelyek más-különb a diktatórikus korszak nyelvezetén jelentettek be elhatárolódást a hivatalság intézkedéseitől.

Az emlékirat hitelességét természetesen a történelmi események valószínű bemutatása alapozza meg, ezt a hitelességet azonban még jobban érzékelteti azoknak a kor természetére és a kor embereinek viselkedésére jellemző apróságoknak a felvonultatása, amelyeket a múlt század neves francia irodalomtörténet-írója, éppen saját historikus módszerének jellemzése során, „petit fait significatif”-oknak (jellegzetes apró tényeknek) nevezett. Ilyen „apró tény” például az 1947-es választások „kékcédulás” csalásainak leírása. E manipulációk során a kommunista párt, miként Czigány elmondja, attól sem riadt vissza, hogy egy teherautó-rakomány elmebeteg utaztasson városszerte, és szavaztassa le őket több alkalommal is a saját listájára. Ilyen a békekölcsön-jegyzések ravasz dramaturgiájának ábrázolása, a Rákosi-féle „népköztársasági” címer fogadtatásának emléke, vagy éppen az „amerikai imperialisták” fondorlatos kártevő próbálkozásának tulajdonított kolorádóbogarak magyarországi megjelenésének felidézése és még ezer korfestő apróság, amely mind azt szolgálja, hogy eleven közelségbe kerüljön hozzánk az „ötvenes évek” mára elfeledett nyomasztó világa.

Czigány Lóránt, mint mondtam, filológusként kutatja fel és rögzíti „életének és korának” eseményeit. Ezért számtalan korfestő vagy pusztán életrajzi adatot közöl, így az emlékiratban szóba kerülő személyek vonatkozásában. Megvallom, mint kritikus olvasó, kerestem, hogy mikor kapom rajta valamilyen tévedésen vagy elíráson, már csak annak következtében is, hogy a megörökített események egy nagy részéről (például az egyházi iskolák

államosításáról, az ötvenes évek közepének egyetemi viszonyairól vagy az ötvenhatos forradalom eseményeiről, igaz nem Szegeden, hanem Budapesten) nekem magamnak is személyes emlékeim vannak. Alig találtam valami tévedést. Pontosabban kettőt: a cserkészszövetséget nem 1946-ban, hanem 1948 késő tavaszán osztatták fel (pontosabban olvasztották az úttörőmozgalomba), ezt onnan tudom, hogy az 1948. március 15-i centenáriumi felvonuláson még a piarista cserkészcsapat kötelékében: cserkésznyakkendővel, lilomos jelvényes cserkészsapkában vettem részt, és utána talán egy hónappal tettem le a cserkészfogadalmat, közvetlenül a felosztatás előtt. A másik tévedés: Kádár János nem az 1989. június 16-i Nagy Imre-temetés előtt „nem sokkal” halt meg, hanem július 6-án, és még kései büntetesként alkalmat volt végignézni a temetési szertartást televíziós készülékén, amelyet a hírek szerint dühében összetört. Máskülönb Czigány filológusi lelkiismeretességgel mutatja be a korszakot, emlékirata ilyen módon történeti forrásként használható.

Az emlékirat természetesen hiteles képet ad az ábrázolt korszak kulturális életéről, a művelődési viszonyairól és irodalmi csatározásairól is, már amennyire mindez a sátoraljaújhelyi gimnázium, majd a szegedi bölcsészkar világában megjelent. Czigány Lóránt visszaemlékezéséből kitetszik, hogy milyen sivár volt az „ötvenes évek” szellemi élete, amelyet mindekelőtt a „szocialista” szovjet kultúra termékei és ezek hazai epigonjai uraltak. Ugyanakkor arra is rámutat, hogy szinte mindenütt jöttek létre olyan baráti társaságok, kisebb szellemi csoportosulások, amelyek Bibó István nevezetes meghatározása szerint a „szabadság kis köreit” alkotva adtak teret az igényesebb, önállóbb gondolkodásnak és tájékozódásnak. Így történt ez a sátoraljaújhelyi diákok és a szegedi bölcsészhallgatók között egyaránt: ezek az általában szervezetlen és

a hatóságok figyelő tekintetét elkerülni igyekvő kis baráti körök, közösségek tették lehetővé azt, hogy 1956 tavaszától kezdve ismét teret kaphatott a szabadabb gondolkodás, az értelmiségi felelősségtudat, amely azután történelmi erővel robbant ki 1956. október 23-án.

Természetesen a korszak művelődési életének hiteles bemutatását is igen sok „apró jellegzetes tény” felidézése egészíti ki. Talán ezen a területen vannak igazán az önéletírás szerzőjével közös emlékeim: Czigány Lóránt könyvét ebben a tekintetben nem egyszer úgy olvashattam, mint a saját tanulóifjúságom krónikáját. A memoár részletekbe menően szól mindarról, ami az ötvenes évek közepén (az első: 1953-as „olvadás” és az 1956-os forradalom közötti időben) az egyetemi ifjúságot, a fiatal értelmiséget foglalkoztatta. Ugy *Az ember tragédiája* körüli küzdelmekről, hiszen amilyen felemelő élmény volt Madách művének 1954-es felújítása a Nemzeti Színházban (Bessenyei Ferencsel, Szörényi Évával és Major Tamással a főbb szerepekben), olyan leverő volt Lukács György 1955-ös értetlen bírálata, amely arról tanúskodott, hogy a nemzetközi téren is elismert marxista filozófus alig tanúsít esztétához méltó empátiát a magyar irodalom legnagyobb művei iránt. Czigány máskülönb is gyakran foglalkozik a *Tragédiával*, szinte esszéyszerű betétek keretei között és elemezve történelemfilozófiai és irodalmi tulajdonságait (mint többször is utal rá, Madách művéhez hasonló indítástokat csupán Karinthy Frigyes műveitől kapott!).

Az „ötvenes évek” kultúrájának világát felelevenítve ad képet a kor irodalmának és általában művészetének zajos, esetleg sokat vitatott eseményeiről. Azokról a művekről, amelyek a magyar irodalom korábbi tetszhalott állapota után egyszeriben a hagyományos magas színvonalon tanúsították azt, hogy irodalmunk ismét vállalja a nemzet szellemi irányításával együtt járó

bátorságot és felelősséget. Úgy számol be az önéletírás Illyés Gyula új verseiről, kiváltképp a korszakos jelentőségű *Bartók* című költeményről, amely akkor a szellemi ellenállás valóságos jelképévé emelkedett, vagy Juhász Ferenc költeményeiről, például *A tenyészet országa* című 1954-ben megjelent „lírai eposzról”, amely Dózsa György parasztforradalmát idézve „megmagyarázhatatlanul a forradalomra (már-mint 1956-ra P. B.) utalt”. Hasonlóképpen eleveníti fel Márai Sándor nagy emigrációs siratójának: a *Halotti beszédnek* 1955-ös magyarországi megjelenését, amely a *Művelt Nép* című hetilapban Tamási Áron válaszában kíséretében volt olvasható és keltett általános feltűnést. A sort folytathatnám tovább, az emlékirat felidézi a Bartók művei körüli küzdelmeket, a korszak nagy magyarországi filmélményeit, köztük Fábri Zoltán *Hannibál tanár úr* című művének 1956 őszi bemutatóját, és természetesen kellő részletességgel a szegedi irodalmi és művészeti élet akkori eseményeit, például Szabó Lőrinc 1956-os előadóját, a Tiszatáj akkori tevékenységét, mindezek ugyancsak hozzájárultak az „ötvenhatos” nemzedék eszmélkedéséhez (persze azokéhoz, akik Szegeden végezték tanulmányaikat).

A személyes hitelességgel előadott eseménytörténetnek igen sok olyan szereplője van, akinek neve azóta országosan ismertté vált, például a sokáig háttérbe szorított, majd Franciaországban nemzetközi hírnevet szerzett Cziffra György vagy az ugyancsak kiváló zenész Vásáry Tamás, máskor viszont az önéletírás olyanokról tesz említést, olyanokat mutat be személyes közelből, akik az „ötvenhatos” nemzedék vagy az irodalmi élet köreiből szereztek maguknak megbecsülést. Ilyen a szegedi egyetem több hallgatója, például Széles Klára, Ilia Mihály és Kovács Sándor Iván: ma jó nevű irodalomtudósok, vagy az 1956-os Mefesz szegedi megalapítói, illetve a szegedi forradalmi események ve-

zető személyiségei, például Perbiró József professzor, a szegedi Forradalmi Tanács elnöke (aki a megtorlások során tizenöt éves börtönbüntetést kapott), Kiss Tamás, a szegedi Mefesz egyik alapítója, majd elnöke és Lazur Barna, az egyetemi nemzetőrség nemrégiben meghalt parancsnoka (a megtorlások során őket is hosszabb börtönbüntetéssel sújtották). Talán érdemes lett volna az emlékirat végére elhelyezni egy névmutatót, amely néhány szóval megvilágítja a szereplők további sorsát.

Czigány Lóránt visszatekintése a magyar értelmiségi ifjúságnak-fiatal értelmiségnek azt a küzdelmét eleveníti fel, amely a szellemi felszabaduláshoz, az intellektuális autonómia kivívásához vezetett, mindenekelőtt azoknál, akik akár a nyugati világban, akár itthon maradván fenn tudták tartani hűségüket az ötvenhatos eszmények iránt. Az itthonmaradás többnyire nem járt együtt a „belső emigráció” vállalásával, az „ötvenhatos nemzedék” Magyarországon maradt tagjai, miután a megtorlások korának vége lett, és kiszabadultak a börtönből, az internáló táborból, megszüntették rendőri felügyeletüket, többé-kevésbé ismét szabad (ám-bár mindig gyanakvással kezelt és megfigyelt) emberekké váltak, általában értelmiségi pályákon helyezkedtek el, és arra törekedtek, hogy az értelmiségi függetlenség valamiféle státusát alakítsák ki a maguk számára. A hetvenes évekre az irodalmi, a tudományos és a művészeti életben már komolyabb pozíciókat szereztek, valójában az ő erőfeszítéseik érték el, hogy a nyolcvanas években megkezdődött a diktatórikus hatalom csendes eróziója, és az évtized végére végbe mehetett a történelmi fordulat. Az itthon élő és a nyugati világban elhelyezkedő „ötvenhatos” fiatal értelmiségiek tevékenysége ebben a tekintetben jól kiegészítette egymást, ez Czigány Lóránt emlékezéseiből is kiderül.

Az emlékező mindazonáltal azt is hitelesen érzékelteti, hogy az „ötvenhatos

nemzedék” tagjainak igen súlyos lelki válságokkal, sőt frusztrációkkal kellett megküzdeniük. Mindenekelőtt annak következtében, hogy tanulóéveik során nem választhatták meg szabadon az elsajátítandó tudást, nem juthattak hozzá azokhoz a könyvekhez, amelyek szellemi fejlődésüket elsőrendűen elősegíthették volna, egyáltalában nem álltak rendelkezésükre olyan lehetőségek, mint a hasonló korú angol, francia (nyugat)német fiataloknak. De hadd szóljon maga az emlékező: „A könyvtelen világnak ez a keserősége a mai napig megmaradt bennem. Nem tájékozódhattam kedvem szerint a legfogékonyabb koromban. Nem járhattam be a fiatalság felfedezőútját a maga természetes kacskaringóival és lépcsőivel, ahogy következnek egymásból és egymás után. Ez nemcsak az én személyes sérelmem, egy egész korosztályé. (...) Egy egész nemzedékben Jób-komplexus alakult ki. A bibliai Jób szüntelen büntetéséből arra a következtetésre jutott, hogy hiába töltötte jámborságban életét, mégiscsak kellett, hogy bűnököt kövessen el, hiszen Isten állandóan bünteti! A büntetésből indukálta tehát a bűn elkövetését. Úgy járt korosztályom is, olvasottságuk hiányát a kulturális politika tilalomfái okozták, de egy idő után mégis úgy érezték: tájékoztatlanságuk a saját hanyagságukból fakad. Ők követték el a bűnt, nem ellenük vétettek. A magyar értelmiség ma is görcsösen túlkompenzál: szinkronban lenni bármi áron is mindenel, ami nyugaton történik (a szörnyű hanyagság miatt vezetelni kell!). A jelszó ma már nem annyira csatakiáltásszerű, mint korábban, bár még mindig évtizedekre van szükség, hogy alacsonyabbrendűségi érzéséből kigyógyuljon az értelmiség, hogy elmúljon a lázas színlelés: mindent, de mindent olvasott, a tegnap délutáni legfrissebb kiadványokat is.” Elgondolkoztató szavak és alighanem találóak: a magyar és általában a közép-európai értelmiség görcsös igyekezetéről vallanak,

ez az igyekezet valóban mindig arra törekszik, hogy az értelmiség akár saját értékeinek megtagadása árán) minél „nyugatiasabb” legyen.

Czigány Lórántnak a fiatal értelmiség tájékozódásáról és nevelődéséről rajzolt, kritikus megfigyeléseket sem nélkülöző képe már átvezeti az olvasót abba az epikai övezetbe, amelyben az írói személyiség kialakulásával találkozunk. Már utaltam arra, hogy az önéletrajz nem kívánja (több mai emlékezőhöz hasonlóan) átrajzolni a bejárt pálya ívét, és noha egyértelműen beszél arról, hogy a fiatal Czigány Lóránt már csak családi indíttatásai következtében sem adott hitelt a kommunista ideológia rögeszméinek és az állami propaganda hazugságainak, azt is elárulja, hogy mint gimnazista, majd mint egyetemi hallgató megpróbált beilleszkedni abba a rendbe, amely számára egyedülként adva volt. Természetesen tagja lett a hivatalos ifjúsági szervezetnek, egy-két alkalommal küldöttként ennek felsőbb szintű tanácskozásain is megjelent, 1956 nyarán egy szegedi diákdelegációval, a Demokratikus Ifjúsági Világszövetség jóvoltából, Prágába is eljutott, és a Szegedi Egyetem című lap szerkesztésében is szerepet vállalt. Mindez nem vezetett a korban nem ritka tudathasadásos kételkedéshez: az ifjú bölcsész pontosan tudta, hogy meddig tart a beilleszkedés és hol kezdődik a kollaboráció. Valójában ezt a „tudást” is az „ötvenhatos nemzedék” tapasztalatai, felismerései nyomán alakította ki.

Kezdem észrevenni, hogy Czigány Lóránt önéletrajzának közelítése során egyre az 1956-os magyar forradalom élményeihez és eszményeihez jutok. Nem véletlenül, minthogy az önéletrajz epikai távlatát és drámai betetőzését is 1956 októbere és novembere képezi: egy fiatal értelmiségi nemzedék történelmi vizsgálja, egyszersmind legszemélyesebb történelmi élménye és tapasztalata. Valóban, aki egyetemistaként, az akkori események

tanúja- vagy résztvevőjeként átélte azokat a véres és katartikus napokat, az többé nem szabadulhatott tőlük. Czigány Lóránt emlékezéseinek is a forradalom szegedi napjait bemutató fejezet (*A forradalom közkatona*) a végső pontja, ez épít mintegy boltozatot az egész élettörténet fölé. Ezután már új korszaknak kell kezdődnie, és pedig nemcsak az emigrálás következtében, hanem azért is, mert többé semmi sem történhet a korábbi idők rendje szerint: 1956-tal mind a Horthy-korszak, mind a Rákosi-korszak elvesztette történelmi jelentőségét vagy legalábbis új megvilágításba került.

Átalakult az emlékiró személyes sorsa és világa is. Mint tudható, Czigány Lóránt 1956 novemberében Ausztriába menekült, majd onnan Angliába került, és 1956 élményének, emlékének és örökségének minden bizonnyal döntő szerepe lehetett

abban, hogy irodalomtudósként, könyvtárosként, az emigrációs magyar szellemi mozgalmak ismert képviselőjeként, később a hazai értelmiséggel kezdeményezett dialógus szervezőjeként mindig is a magyar kultúra, a szellemi Magyarság, (Illyés szavával) a „haza a magasban” elkötelezettségében tevékenykedett. Önéletrajza ilyen módon a szellemi hűség könyve is, a Kisfaludy Károly nevezetes verséből (*Szülföldem szép határa*) választott cím: „Ahol állok, ahol megyek” maga is ezt tanúsítja. Nagyon remélem, hogy már készül az önéletrajz folytatása, amely az ötvenhatos eszmék történelmi (de nem maradéktalan) győzelmét követő hazatérésről is számot ad.

Demegáts Béla

